

گوشوار و گوشوار تزیینی در آثار تاریخی اسلام در ایران

دکتر عباس زمانی
استادیار دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه تهران

گوشوار با استعمال گوشوارها بمنظور تحول پلان مربع به پلان مدور صورت می‌گیرد^۱.

«در مورد مسئله اساسی قراردادن گنبد روی سطح مربع ساختمانهای ایلخانی از طرحتی که در دوره سلجوقیان به کار میرفت، استفاده کردند. نیم طاقها، که در اطراف اطاق ساخته میشد، پایه هشت گوش گنبد را تشکیل میدادند. وقتی قوس درونی سطح گنبد مماس با نقطه میانه اضلاع هشت گوش بود، هر يك از زاویه‌های هشت گوش در فضای خالی آویزان می‌ماند. در بعضی از ساختمانها برای احتراز از این امر يك محل انتقالی در بالای هشت گوش ایجاد میگردید. این محل يك شکل شازده گوش بود که به وسیله همان تعداد طاق بوجود می‌آمد و پایه‌ای برای گنبد تشکیل میداد و پیش آمدگی گوشه‌ها و زوایا را به حداقل تقلیل میداد»^۲.

تعریفهای مذکور تا اندازه‌ای شکل و انواع مختلف گوشوار و روش و مورد ایجاد آن را بیان کرد و ما اضافه می‌کنیم که برای تبدیل کثیرالاضلاع، از جمله چهاربزر، به دایره یا نزدیک کردن محیط آن به محیط دایره می‌توانیم اضلاع آنرا تکثیر کنیم و هر چند عمل تکثیر را ادامه دهیم کثیرالاضلاع به دایره

گوشوار یکی از عناصر معماری است که در جریان تحول خود جنبه تزیینی گرفته و به عبارت دیگر در جمله هنرهای تزیینی به شمار آمده است. گوشوار یا طاق روی گوشه در قبل از اسلام اساساً برای تسهیل تعبیه يك گنبد مدور در روی يك پلان مربع بکار میرفته ولی تحول چشمگیر خود را در دوره اسلامی بدست آورده است. ما این عنصر مهم را در چهار قسمت شرح ذیل مورد بررسی قرار میدهیم:

- ۱ - تعریف و تکنیک گوشوار.
- ۲ - اشاعه گوشوار در قبل از اسلام.
- ۳ - تحول گوشوار در دوران اسلامی.
- ۴ - گوشوار تزیینی.

الف - تعریف و تکنیک گوشوار:

گوشوار از نظر لغوی بمعنی شبه گوش و نظیر گوش است^۱. و احتمالاً چون این طاق روی گوشه شباهت به گوش داشته گوشوار و گوش فیلی یا فیلگوش نامیده شده است^۲. از نظر معماری باین ترتیب از گوشوار تعریف شده است: «گوشوار: طاق مورب چپانده شده در هر يك از گوشه‌های يك بنای مربع، که چهار پهلوئی بریده شده تعبیه می‌کند و تحول پلان مربع را به پلان هشت ضلعی، پایه گنبد، اجازه می‌دهد»^۳.

«گوشوار: قسمت سقف بریده شده، گنجانیده شده به شکل درنا، در گوشه يك ساختمان (V. Part. encycl., archit...).

مشخص میشود: گوشوار کروی، یا گوشوار طاقچه‌ای، به شکل مقعر؛ گوشوار واقع در گوشه؛ گوشوار با دورگرد، که ترتیب آن يك بادبزن را بخاطر می‌آورد؛ گوشوار مخطط، که نیمرخ آن راست است؛ گوشوار روی گوشه، که پهلوئی بریده شده را در زاویه يك ساختمان می‌سازد. . . . گنبد روی

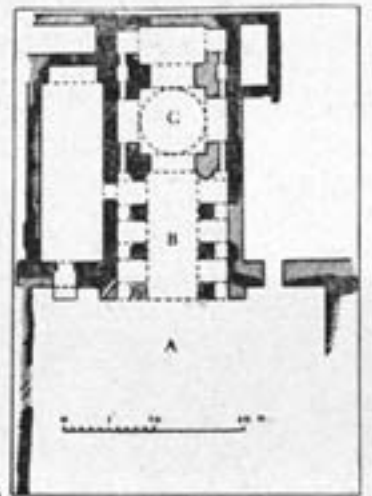
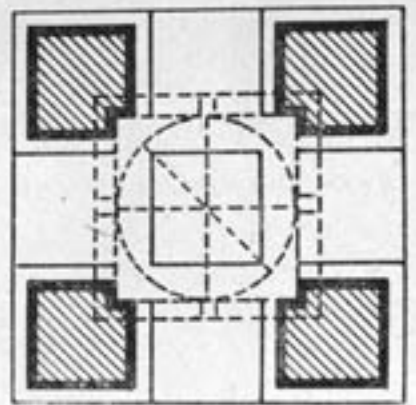
۱ - برهان قاطع، با اهتمام دکتر محمد معین، جلد چهارم، تهران ۱۳۳۴ - ۱۳۳۵، ص ۲۲۴۵.

۲ - اصطلاح بناها در بعضی از شهرهای خراسان، به ص ۵۶۱ فرهنگ آموزگار، تألیف حبیب‌الله آموزگار، تهران ۱۳۳۳ نیز مراجعه شود.

۳ - Dictionnaire encyclopédique, quillet, Scott - Z, Paris, 1965. p. 5866.

۴ - Grand Larousse encyclopédique, T. Xe, p. 516.

۵ - معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، اثر دونالد ن. ویلر، ترجمه دکتر عبدالله فریار، تهران ۱۳۴۶، ص ۶۸.

55

شکل ۱ - پلان چهارطاقی نیزار مربوط به دوره ساسانی که هر طرف آن يك درگاه دارد
 شکل ۲ - گنبدی از مسجد جامع اصفهان مربوط به دوره سلجوقی که طرز
 ساسانی، بین ایوان و تالار مربع آن سه درگاه وجود دارد
 شکل ۳ - گنبدی از مسجد جامع اصفهان مربوط به دوره سلجوقی که طرز
 قرار گرفتن آجرها را نشان میدهد

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

یکی از مدخل‌ها در ورودی را تشکیل میداده و سه تاي ديگر به مناطقهای مجاور یا فضای آزاد راه میداده‌است. این مدخل‌ها غالباً عبارات از يك درگاه فراخ و گاهی نیز بیش از يك درگاه بوده‌است که هم‌اکنون نمونه يك درگاهی آن درآتشکده‌های نیزار کاشان^۱، فیروزآباد^۲، قمرشیرین^۳ و نمونه‌های سده‌های آن در کاخهای سروستان^۴ و دامغان^۵ و قمرشیرین^۶ که همه

زديکتر میشود و با این تکرار می‌توانیم محیط را به حدی برسانیم که در نظر اول يك دایره بنظر آید.

احتمالاً معماران دوره ساسانی (۶۵۱ - ۲۲۴ م) با توجه به این قاعده محیط پلان مربع آتشکده‌ها و کاخهای سلطنتی را به‌دایره‌یی که باید پایه گنبد مدور قرار گیرد تبدیل می‌کردند و در این عمل گوشوار عامل اصلی تکثیر کاخ‌های اضلاع بوده و در اولین وهله عملاً مربع را بیک تکثیر الاضلاع هشت ضلعی تبدیل می‌کرده است.

تالارهای مربع دوره ساسانی چه در آتشکده‌ها و چه در کاخهای سلطنتی دارای چهارستون تقریباً چهار گوش یا گرد در چهار گوشه و چهار مدخل در چهار ضلع بوده‌است (شکل ۱).

۱ - A. Godard, Athar-é Iran, T. III, Fas. 1, - ۸ تا ۹ - 1938, p. 9.

۲ و ۹ - معماری ایرانی، تألیف پوپ، ترجمه غلامحسین صدیقی
 انتشار واحد ایرانی، تهران ۱۳۴۶، ص ۶۴ و ۶۳، نمره ۵۵ و ۵۳.
 ۱۱ - معماری ایرانی، ص ۶۳ نمره ۵۶.

گذاری میکرد. با گذاردن این دو آجر يك فرجه با دو صفحه طرفین آن بوجود می‌آمد که با بکار بردن آجرهای بعدی دو صفحه در طرفین پیش میرفت و نیم هرم ارتفاع می‌گرفت و در عین حال فرجه تدریجاً محو و دو صفحه بشکل نیم مخروط نزدیک میشد و در فضای خالی داخل تالار جلو می‌آمد (شکل ۳). هنگامی که هر يك از دو صفحه تا يك چهارم ضلع دیوار پیش میرفت نیم هرم یا نیم مخروطی بوجود می‌آمد که قاعده مقطع عمودی آن ضلع يك هشت‌بر تقریباً منتظم را تشکیل میداد و رل این نیم هرم یا نیم مخروط که فرانسویها آن را « ترمپ دانگل - (Trompe d'angle) » یا ترمپ آنگولر (Angulaire) نامیده‌اند^{۱۴} به انجام میرسید. پس از اتمام چهار گوشوار پلان مربع تالار عملاً به هشت‌بر تبدیل میشد و معمار شروع به بالابردن چهار دیوار بین گوشوارها می‌کرد.

از دوره ساسانی می‌باشند دیده میشود (شکل ۲). وقتی ستونهای تالارها بوسیله قوسهای کمانی یا نیم‌دایره بهم متصل و ارتفاع لازم معین میگردد رل گوشوار شروع میشد به این ترتیب که در هر يك از چهار گوشه تالار معمار با گذاردن دو آجر یا دو سنگ، يك نیم هرم چهار پهلو را پایه -

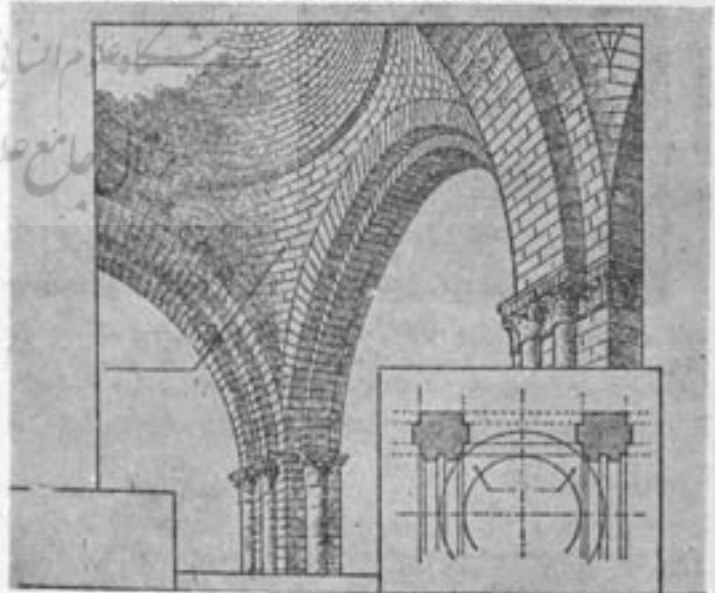

شکل ۴ - داخل چهارطاق نیزار مربوط به دوره ساسانی که دریایه گندان دو گوشوار و يك پاندانئيف (درین دو گوشوار) بچشم میخورد

شکل ۶ - داخل مقبره شاه اسماعیل ساسانی در بخارا مربوط به آخر قرن سوم هجری که گوشوار وقتی از منظره تغییر حالت از مربع به مدور را نشان میدهد

شکل ۵ - نوعی گوشوار بیزانسی که پاندانئيف نیز نامیده میشود

شکل ۷ - گوشواری از تالار مربع جنوبی مسجد جامع اسفهان مربوط به دوره سلجوقی

یونان اساس هنر آسیای غربی را تشکیل میداد ولی پس از تشکیل دولت روم شرقی یا بیزانس هنر این سرزمین رومی بر سه پایه اصلی، سنت‌های آسیائی و مسیحی و یونانی، قرار گرفت به نحوی که هنر یونانی در تحت سلطه سنت‌های آسیائی واقع شد و هنر جدیدی بنام هنر بیزانسی بوجود آمد. وارث مستقیم سنت‌های آسیائی سلسله ساسانی بود که از مجموع این سنت‌ها هنر نو و فعالی بوجود آورد که با سرعت دنیای آن روز را در شرق و غرب فراگرفت.^{۱۱}

مطلق نظر دیولافوی (Dieulafoy) فرانسوی^{۱۲} و بعضی دانشمندان دیگر معماری ایران در این عصر، مانند سایر رشته‌های هنری، معماری آسیای غربی را تحت نفوذ شدید قرارداد

هریک از چهار دیوار بتدریج بالا می‌آمد و به تبعیت از چهار گوشوار با تمایل ملایمی در فضای خالی به داخل تالار جلو میرفت و وقتی ارتفاع آنها به رأس گوشوارها میرسید هر یک شکل دوزنقه‌یی بخود میگرفت که فرانسویها آنرا نوعی پاندانتیف (Pendentif) می‌نامند (شکل ۴). این چهار گوشوار و چهار پاندانتیف در بالا شکل دایره‌یی را مجسم میکرد که پایه گنبد مدور بود.^{۱۳}

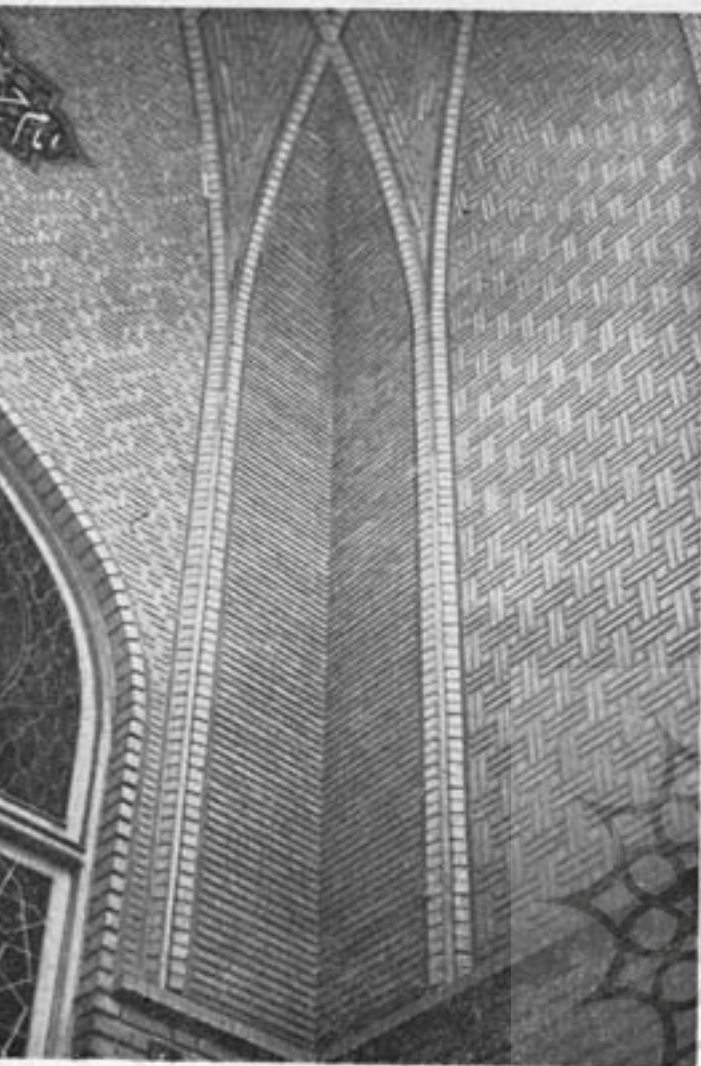
ب - اشاعه گوشوار در قبل از اسلام :

میدانیم که سالیان دراز بین کشور ایران و همسایگان غربی آن روابط همیشگی وجود داشته است. این روابط گاهی دوستانه و تجاری و غالباً خصمانه و جنگی بوده است که می‌توان تماس‌های آن را در زمان اشکانیان با سلوکیان و رومیها و در زمان سلسله ساسانی با رومیان سلف کشور بیزانس یادآور شد.^{۱۴} چه روابط جنگی و چه تماس‌های تجاری نتایج مؤثری در نفوذ متقابل هنرهای ایران و همسایگانش داشته است و استفاده شاهپور اول از هنرمندان و مهندسی رومی که به اسارت ایران درآمده بودند از آن جمله است.^{۱۵} در زمان رومیان هنر روم

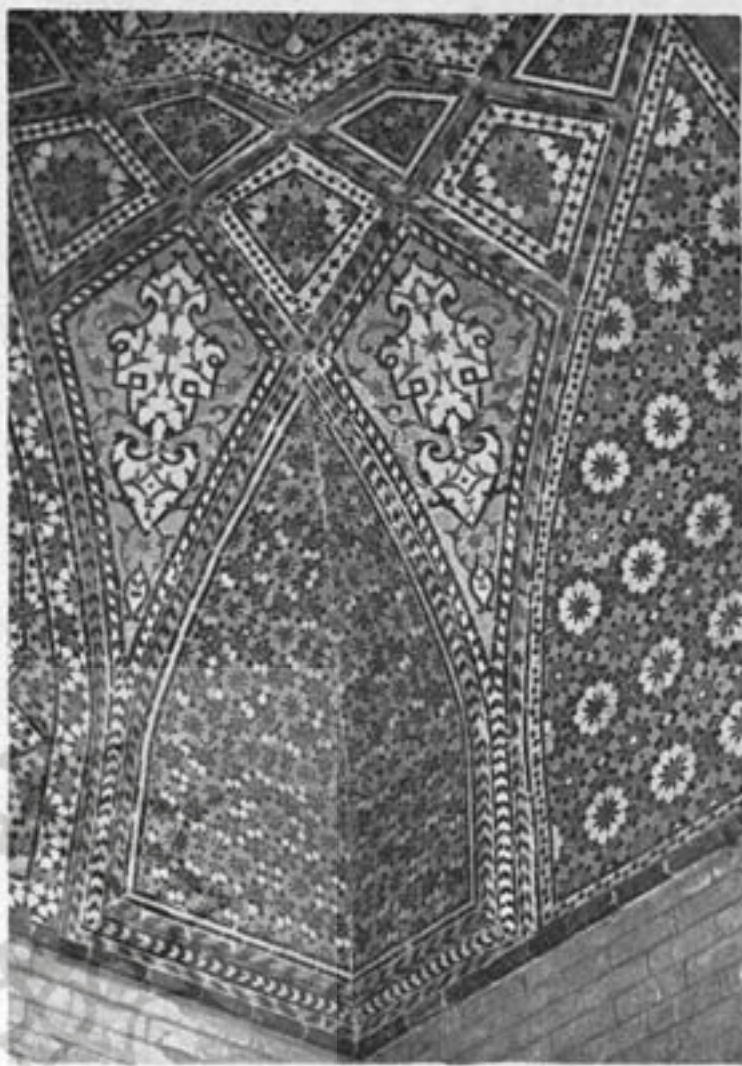
۱۲ - L'art musulman, par G. Marçais, Paris, 1962, p. 46., A. Godard, L'art de l'Iran, Paris, 1962, p. 220.

۱۳ - اینها معماری ایرانی، ص ۷۳، نمره ۷۰ ب.
۱۴ - ایران از آغاز تا اسلام، تألیف ر. گیرشمن، ترجمه دکتر محمد معین، تهران ۱۳۳۶، ص ۲۴۸ تا ۲۵۹ و ص ۲۹۴ تا ۳۱۰.
۱۵ - اینها ایران از آغاز تا اسلام، ص ۲۹۴.

۱۶ و ۱۷ - M. Dieulafoy, Paris, conférence de 24 Mars 1887.

شکل ۹ - گوشوار سمت راست سردر شمال شرقی مسجد امام حسین
تهران مورخ ۱۳۸۵ هجری قمری. در طرفین قوس آن دو پانداکتیف
کوچک دیده میشود

شکل ۸ - یکی از یوانچه‌های غرب حیاط مسجد سیپالار تهران که
در آن گوشوار معمولی و پانداکتیف در کنار هم دیده میشود

بوجود می‌آید ولی در روش بیزانسی بجای اینکه بدو با ساختن گوشوارها شروع شود معمار روی هر یک از چهار دیوار که ارتفاع لازم گرفته بود دیوار دیگری بشکل نیم دایره، که در بعضی از شهرهای ایران اسپر نامیده میشود، ایجاد میکرد بطوریکه پس از ایجاد آنها در هر یک از چهار گوشه تالار یک مثلث که رأس درست در گوشه و دو زاویه دیگرش روی قلعه نیم دایره واقع بود خالی می‌ماند. آنگاه معمار شروع به بالا آوردن چهار گوشه میکرد و این گوشه‌ها و یا به عبارت دیگر مثلثات خالی گوشه‌ها، با تمایل ملایمی بالا می‌آمد و وقتی ارتفاع آنها به قلعه چهار نیم دایره میرسید محیط دایره پایه گنبد وجود می‌آید^{۱۸}. این مثلثها نیز به فرانه پانداکتیف

و بعضی عناصر ساختمانی در آنجا مورد تقلید قرار گرفت. از جمله معماران بیزانسی طبق ذوق خود گوشوار را بکار بردند که در سراسر سرزمینهای تابع روم شرقی به عنوان هنر بیزانسی شهرت یافت ولی بعضی باستان‌شناسان برای آن منشاء ایرانی قائلند بدیهی است اعمال ذوق معماران بیزانسی منجر به تغییراتی در منطقه تغییر حالت پلان از مربع به دایره گردید اما خود پلان و گنبد بصورت ایرانی باقی‌ماند^{۱۹} و مناسب است توضیح مختصری در این مورد داده شود.

دیدیم که در روش ایرانی وقتی چهار دیوار به ارتفاع لازم میرسید رل گوشوار شروع میشد و بعداً با ارتفاع دادن به چهار دیوار و تمایل ملایم آن دایره‌یی که پایه گنبد بود

نامیده میشود (شکل ۵) و می‌توان تفاوت‌های محسوس در روش را این‌طور خلاصه کرد:

۱ - معمار ایرانی اول ترمب دانگل را میساخت و بعد دیوارها را به تبعیت از آن با تمایل ملایمی بالای می آورد در حالی که معمار بیزانسی اول دیوارها را بشکل نیم دایره میساخت و بعداً گوشه‌ها را به تبعیت از دیوارهای نیم دایره بالا می‌آورد.

۲ - شکل کلی پاندا تیف بیزانسی و ترمب دانگل ایرانی را می‌توان از داخل به مثک متساوی‌الساقین تشبیه کرد که در مثک ایرانی از قاعده و در آن بیزانسی از رأس شروع ساختن میشد بعلاوه قاعده مثک ایرانی در پائین یک منحنی هشت‌بری را نشان میداد در حالی که قاعده مثک بیزانسی در بالا یک چهارم پایه گنبد را مجسم می‌کرد^{۱۹}. وقتی در عمل دقت کنیم متوجه میشویم که در روش ایرانی گوشوار و دیوارها هر دو بتدریج با تمایل ملایمی در فضای خالی به داخل اطاق پیش می‌روند (شکل ۴) در حالی که در روش بیزانسی این عمل فقط بعهدۀ پاندا تیف است (شکل ۵). این روش برای تالارهای مربع بیزانسی که چهارستون آن با چهار قوس نیم دایره متمم میشد نیز مناسب بود و از آن در تالارهای مدور هم استفاده میکردند بهر حال روش بیزانسی در سراسر کشور بیزانسی اشاعه یافت و مثالهایی از آن در اروپای قرون وسطی نیز مشاهده می‌کنیم. استعمال پاندا تیف که منشاء آن را همان گوشوار ایرانی میدانند در ممالک تابعه امپراتوری بیزانسی که پس از هجرت زیر سلطه حکومت اسلام درآمد ادامه یافت و نمونه روشن آنرا در تالار کاخ مشائخه آنرا از بناهای ولید دوم (۱۲۵ - ۱۲۶ هجری) خلیفه اموی میدانند وجود دارد. بهمین جهت باستان‌شناسان نفوذ معماری ساسانی را در این کاخ محرز می‌دانند و حتی برخی آنرا از ساخته‌های خسرو پرویز پادشاه ساسانی (۶۲۸ - ۵۹۰ میلادی) می‌شناسند. بدیهی است بیان تفاوت دور روش به آن معنی نیست که در ایران پاندا تیف و در بیزانسی گوشوار ابتدا بکار برافته است بلکه می‌باید گفت بنا بر شرایط موجود در ایران اکثر گوشوار و در بیزانسی اغلب پاندا تیف بکار برده شده است^{۲۰}.

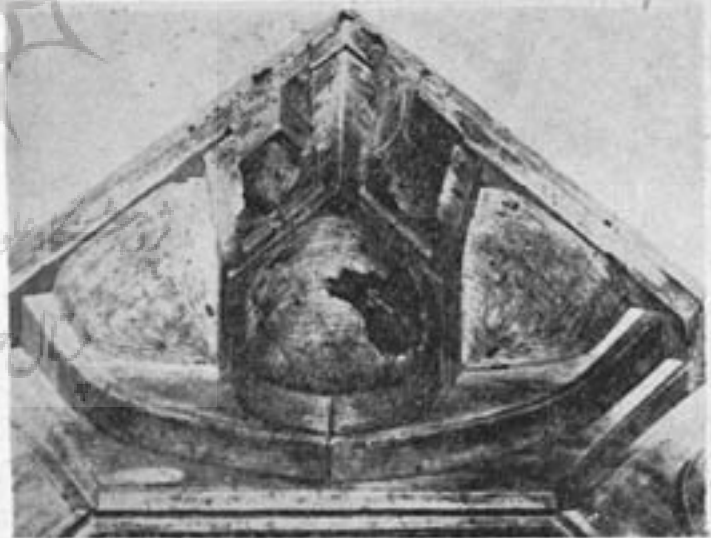
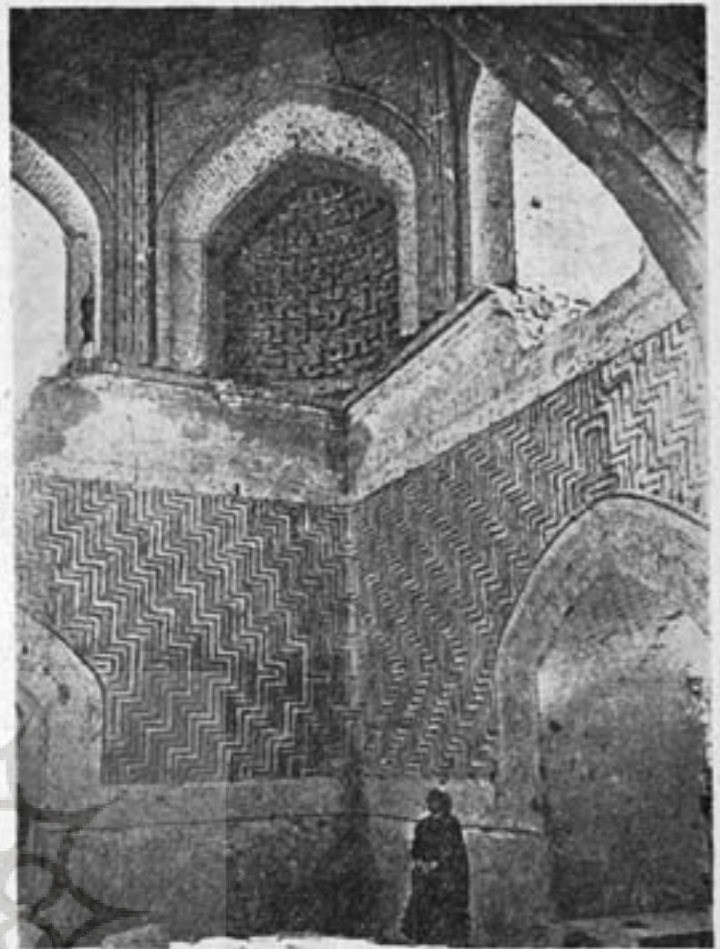
ج - تحول گوشوار در دوران اسلامی:

قبلاً گفتیم که گوشوار برای تغییر حالت پلان مربع یک تالار به دایره‌یی که پایه سقف مدور آن قرار میگرفت یا به عبارت

۱۸ - برای ملاحظه این نوع گوشوار به "Dictionnaire encyclopédique, quillet Paris, 1965, p. 5494" مراجعه شود.

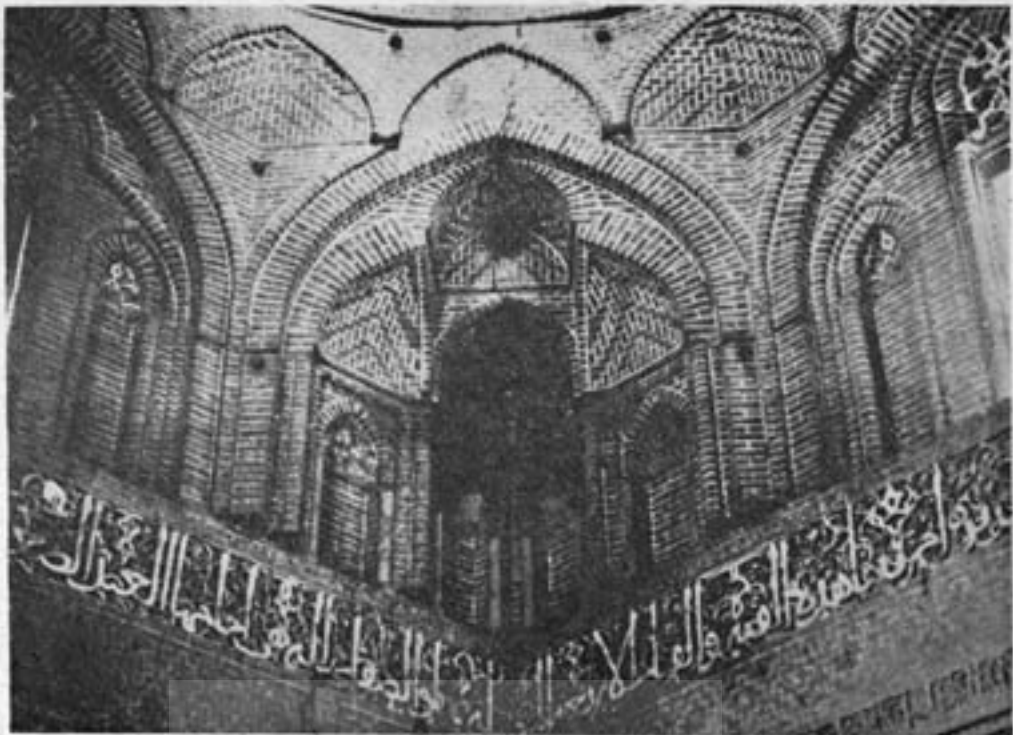
۱۹ - برای مشاهده هر دو نوع گوشوار به همین فرهنگ (Dictionnaire encyclopédique) و همان صفحه مراجعه شود.

۲۰ - مقاله جداگانه‌ای راجع به استعمال این نوع گوشوار در ایران تهیه خواهد شد.

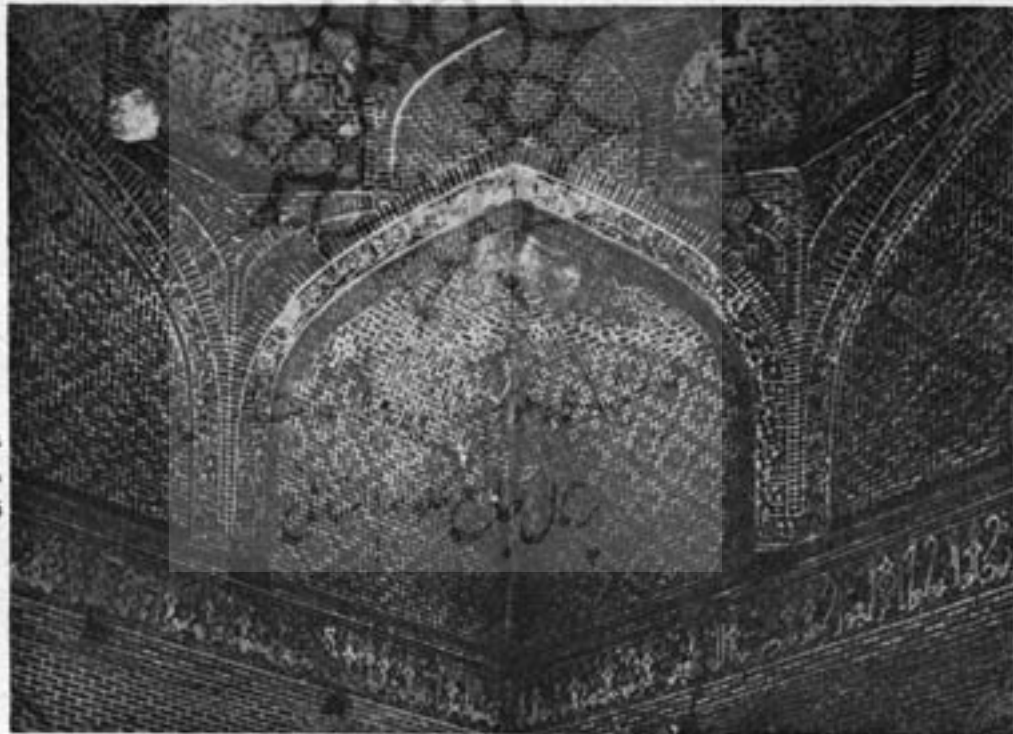
شکل ۱۰ - داخل مقبره ارسلان جاذب در سنگ‌بست مشهد مورخ ۴۱۹ - ۳۸۷ هجری که در آن گوشوار دیده میشود
شکل ۱۱ - بنای دوازده امام یزد مورخ ۴۳۹ هجری که یک گوشوار مزین به گچ را نشان میدهد.

شکل ۱۲ - گوشواری از تالار
مربع مسجد جامع اردستان
مربوط به دوره سلجوقی

شکل ۱۴ - قسمتی از يك گوشوار
تالار مربع مدرسه حیدریه
قروین مربوط به دوره سلجوقی که
تزیینات لوزی آجری را نشان
می‌دهد

شکل ۱۵ - گوشواری از بنای
امامزاده کرار بوزان مورخ نیمه
اول قرن ششم هجری (درموزه
ایران باستان)

شکل ۱۳ - داخل تالار مربع
مسجد جامع قروین مورخ اوایل
قرن ششم هجری که يك گوشوار
مربع به لوزیهای آجری را
نشان می‌دهد

از جمله در کاخ سروستان مربوط به زمان بهرام گور (۴۳۵ -
۴۲۱ م) دو گالری وجود داشت که برای کم کردن عرض و تسهیل
ساختن سقف گهواره‌ای آنها در طرفین هر يك ایوانچه‌هایی تعبیه
کرده بودند و سقف آنها عبارت از نیم گنبدهایی بود که یکمک

هنرمند

دیگر برای امکان تعبیه گنبد در آن بکار برده میشد و یکی از
عناصر مخصوص معماری ساسانی بود.

علاوه بر تالارهای مربع برای پوشش ایوانچه‌های دو طرف
گالریهای بعضی کاخهای سلطنتی نیز از آن استفاده میکردند.

دو گوشوار درست شده بود.^{۲۱}

بیش از چهار قرن گوشوار رل مهمی در معماری ساسانی بهمه داشت و تغییر عمده‌ای در شکل آن بعمل نیامد تا اینکه با فتح اعراب و تشکیل امپراتوری اسلام مانند یک سرمشق مهم بدست معماران اسلامی در ایران و خارج ایران افتاد و چه در تالارهای مربع و چه در ایوانچه‌های طرفین گالریها بکار رفت. در گالریهای رباط عمان در ماوراء اردن که هم اکنون موجود است و از بناهای خلقای اموی شمرده میشود ایوانچه‌هایی وجود دارد که سقفهای نیم گنبدی آنرا با کمک گوشوارهای کاملاً مشابه با آنهای کاخ سروستان بنا کرده‌اند و این مطلب مورد تأیید بعضی باستان‌شناسان قرار گرفته است.^{۲۲}

در طرفین مدخل بزرگ کاخ المعتمم خلیفه عباسی در شمال سامره دو اطاق وجود دارد. جلو خانهای این دو اطاق بشکل ایوانهای کم طول است که سقفهای نیم گنبدی آنها نیز با کمک گوشوار ساخته شده است.^{۲۳}

در مساجد ایران غالباً تالار بزرگی (که بطرف مسجد کاملاً باز است) ساخته شده و میشود. برای تهیه سقف بعضی از این ایوانها نیز از گوشوار استفاده کرده‌اند به این معنی که بدو با کمک دو گوشوار یک نیم گنبد در انتهای آن می‌ساختند و بعداً سقف را بوسیله قوسهای عرضی به چند قسمت کرده و بین قوسها را با سقفهای گهوارمی عرضی می‌پوشاندند. این نوع سقف ایوانها را در سراسر دوران اسلامی، حتی قرن چهاردهم هجری، مشاهده می‌کنیم.

و اما راجع به گوشوار در تالار چهار گوش، این جا هم رل اصلی به عهده این عنصر است ولی به علت ارتفاعی که بتدریج گنبدهای ایرانی عهد اسلامی بخود گرفت منطبقه تغییر حالت مانند زمان ساسانیان ساده نبوده و عبارت از سه قسمت است:

- ۱ - چهار گوشوار در چهار گوشه و چهار اطاق نفا در چهار ضلع که همه دارای قوسهای شکسته می‌باشند.
 - ۲ - یک منشور کوتاه هشت ضلعی در روی قسمت اول.
 - ۳ - یک منشور کوتاه شازده ضلعی در روی قسمت دوم که به پایه دایره‌ای گنبد منتهی می‌گردد.
- بدیهی است این تغییر حالت دفعه صورت نگرفته و به مرور تحول یافته است.
- طبق تجسّات باستان‌شناسان که در بین‌النهرین شمالی

Oscar Reuther - A survey of Persian art, 1938, - ۲۱ v. 1, p. 537.

M. Dieulafoy, L'art antique de la perse, Paris, - ۲۲ 1884, T. 5, p. 101, 102, 104.

M. Viollet, Description du palais de Al-Mu-tasim 1909, p. 15 - 24.

شکل ۱۶ - گوشواری دیگر از بنای امامزاده کرار بوزان

شکل ۱۷ - گوشوارهای مدخل مقبره بایزید بسطامی مورخ ۷۱۳ هجری که با مقرنس مزین شده است

درخرا به‌های شهر رقه در کنار شط فرات بعمل آمده است چند ساختمان کشف شده که از آن جمله قصر العاشق منسوب به جعفر برمکی وزیر مشهور هارون الرشید خلیفه عباسی (۱۹۳-۱۶۹ هـ) می‌باشد. در این قصر هم اکنون اطاق چهار گوش وجود دارد که بالای گنبد آن فروریخته است ولی چهار گوشوار آن باقی است که بین آنها و دایره پایه گنبد يك منشور کوتاه هشت ضلعی قرار گرفته است و معلوم میشود معماران عهد خلفای عباسی بهتر دانسته‌اند برای رسیدن به پایه گنبد اضافه بر چهار گوشوار يك منشور کوتاه هشت ضلعی بکار برند.^{۴۴}

يك قرن بعد یعنی در حدود سال ۳۰۰ هجری معماران ایرانی برای پوشش تالار چهار گوش مقبره شام اسمعیل سامانی در بخارا از همین روش استفاده کرده‌اند نهایت برای رسیدن به پایه دایره‌ی آن تفصیلات بیشتری معمول داشته‌اند به این معنی که بدو چهار گوشوار در چهار گوشه و چهار طاق نامدرروی دیوار چهار ضلع تالار که هر يك دارای يك قوس شکسته است ایجاد و بعد يك منشور کوتاه هشت ضلعی و سپس يك منشور کوتاه شازده ضلعی ساخته و پایه دایره‌ی گنبد را روی آن قرار داده‌اند.^{۴۵} در اینجا در گوشوارها تحول محسوسی نسبت به سابق دیده میشود (شکل ۶) زیرا گوشوارهای ساسانی عبارت از يك نیم هرم یا نیم مخروط بوده و گوشوارهای عهد عباسی هم فقط در داخل گنج کاری مختصری شبیه مقرنس داشت در حالی که گوشوارهای مقبره شام اسمعیل سامانی شباهت زیادی به نمای يك ایوان دارد.^{۴۶}

این روش بازم تحول یافت و در زمان سلجوقیان، عهدی که ایران در وزارت خواجه نظام‌الملک ثروتمند گردیده بود، به اوج اعتلای خود رسید. در آن عهد مساجد معتبر ایران دارای تالار رفیع چهار گوش بود که سقف آنها را گنبد های عظیم تشکیل میداد. این گنبدها که در بیش از ده مسجد آن عهد وجود دارد با کمک همان عنصر قدیمی ایرانی یعنی گوشوار ساخته شده که بهترین نمونه آن در مسجد جامع اصفهان وجود دارد. این مسجد یکی از بناهای بسیار مهم اسلامی است که در قرون اولیه اسلام بوجود آمده و چند دفعه تعمیر و یا ترمیم گردیده است و مورخین ایرانی و عرب در طی قرون و اعصار درباره آن قلمفرسائی کرده‌اند.^{۴۷} این مسجد دارای يك حیاط مستطیل است که در هر يك از اضلاع آن يك ایوان و قسمتهای ساختمانی دیگری وجود دارد. در عقب هر يك از ایوانهای جنوبی و شمالی يك تالار مربع واقع است و طبق کتیبه‌های موجود در زمان ملك شاه سلجوقی (۴۸۵ - ۴۶۵ هجری) بنا گردیده^{۴۸} و گنبد آن با کمک چهار گوشوار ساخته شده است. تالار جنوبی شامل محراب است و در واقع قلب مسجد را تشکیل میدهد. این تالار مربع که ضلع آن در حدود ۱۵ متر است از طرف قبله، که محراب را دربر دارد، بسته است و در سه

طرف دیگر محدود به ستونهای گرد متصل بهم می باشد که سطح آنها و دیوار روی آنها تا ارتفاع ۱۰ متر از یک پوشش صاف گچی پوشیده شده است. در روی این چهار دیوار هشت طاقنما بشکل ایوان که دارای قوسهای شکسته ایرانی است ساخته شده است. چهار طاقنما عبارت از چهار گوشوار است و چهار تایی دیگر روی چهار دیوار ساخته شده و مجموعاً از بالا آمدن گوشه های بین آنها یک هشتبر منتظم تشکیل میشود. در بالای این هشتبر برای تسهیل رسیدن پیاپی گنبد یک شاتردهمر منتظم و روی این شاتردهمر یک استوانه کوتاه که شامل کتیبه و تاریخ ساخت تالار است تعبیه شده است. ظاهراً تفاوتی بین این تالار مربع و تالارهای چهار گوش دوره ساسانی بخصوص در منطقه تغییر حالت دیده میشود که تفصیل آن از بنای زمان ساسانیان نیز بیشتر است و بجای گوشوار ساده زمان ساسانی، که شبیه یک نیم هرم یا نیم مخروط بود، گوشوارهای مسجد اصفهان خود را مانند یک ایوان رفیع نشان میدهد که هر یک شامل یک قوس شکسته بلند و در داخل دارای چند طاقنما است (شکل ۷).

دردوره سلجوقی رفیع ترین گنبد های یک پوشی تاریخ معماری ایران بوجود آمده و در این مورد مانند همیشه عنصر اساسی و گوشوار تشکیل میداده است.

پس از دوره سلجوقی نیز گوشوار در این نوع تالارها بکار رفته ولی بتدریج که برای نمای خارجی و عظمت بنا گنبد های رفیع تر دو پوشی ساخته شد منطقه تغییر حالت از تفصیل خود گاست.

گنبد های دو پوشی بیشتر در بنا های قدیمی مانند مقبره ها و تالار های اصلی مساجد ایران معمول بوده و هست. این گونه گنبد ها دردوره سلجوقی در شمال ایران شروع شد (برج های لاجیم و زرگت)^{۲۸} و بعداً رو به تحول رفت (گنبد مقبره سلطان سنجر در مرو)^{۲۹} و گنبد ایوان جنوبی مسجد گوهرشاد مشهد^{۳۰}. گنبد های دو پوشی دردوره صفوی شکل پیاپی بخود گرفت (مانند گنبد مسجد شاه در کنار میدان شاه اصفهان)^{۳۱}

۲۴ - H. Viollet, Description du palais de Al-Mutasim, Paris, 1909, p. 2 - 4.

۲۵ - D.T. Rice, L'art de l'Islam, Paris 1966, p. 49 No. 40.

۲۶ و ۲۷ - A. Godard, Athar-é Iran, T. 1, Fas. II, pp. 211 - 282, 1963.

۲۸ - A. Godard, Athar-é Iran, T. 1, Fas. 1, pp. 109 - 121.

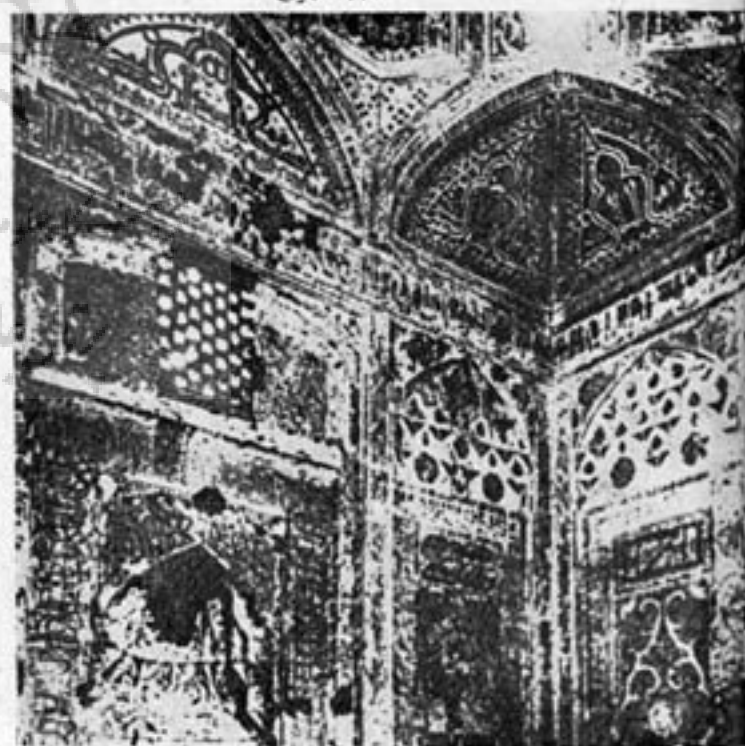
۲۹ - A. U. Pope, Persian Architecture, London, 1965, p. 130, No. 149.

۳۰ و ۳۱ - Idem, Persian Architecture, pp. 200 - 201, 215.

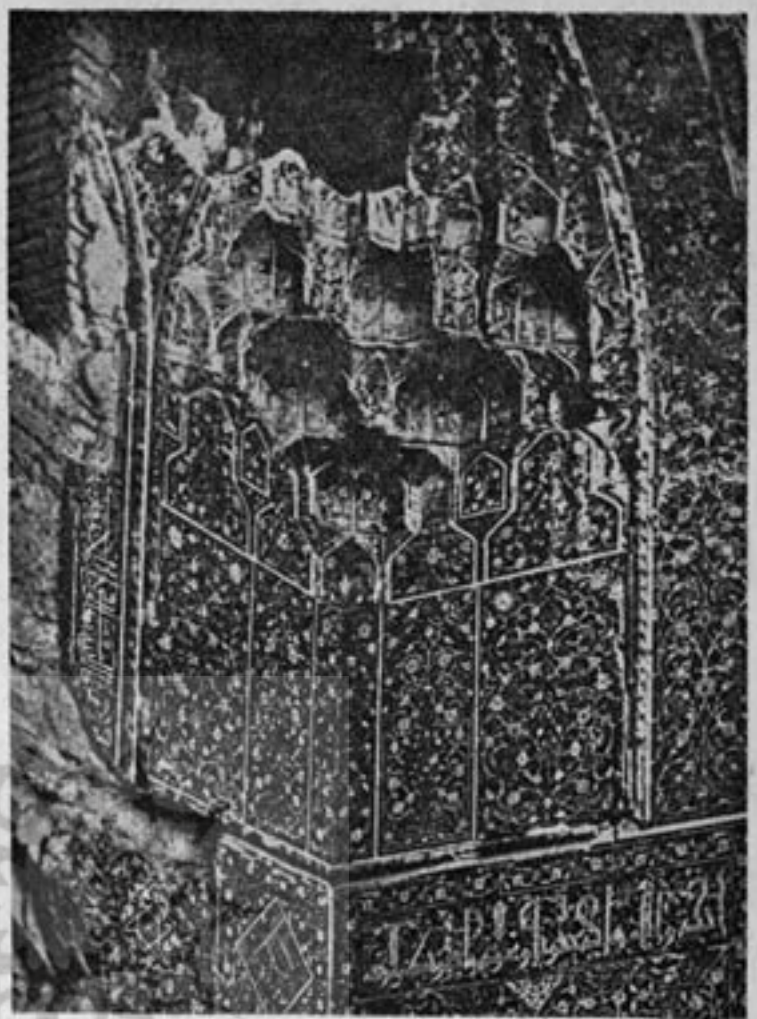
شکل ۱۸ - مدخل مسجد جامع ورامین مورخ ۷۲۳ هجری که گوشوار تزئینی را نشان میدهد.

شکل ۱۹ - گوشواری از داخل مقبره سید رکن الدین بزد مورخ ۷۲۵ هجری

شکل ۳۱ - مدخل بنای هارون ولایت اصفهان مورخ ۹۱۸ هجری که يك گوشوار موزائیکی را با قوس جناغی تیز نشان میدهد

شکل ۴۰ - سردر داخلی مسجد کبود تبریز مورخ ۸۷۰ هجری و گوشوار تزئینی آن

است^{۳۳}. این همکاری را ما در ایوانچه‌های اطراف حیاط مدرسه سپهسالار (شکل ۸) و ناوهای جنبی ایوان جنوبی آن، مربوط به دوره قاجار، نیز مشاهده می‌کنیم و نمونه عصر حاضر را در مدخل شمال شرقی مسجد امام حسین تهران، بنیاد شده در ۱۳۸۵ هجری قمری، می‌توانیم ملاحظه کنیم (شکل ۹).

د - گوشوار تزئینی :

می‌توان برای تحول گوشوار دو دوره قائل شد : یکی موقعی که يك عنصر معماری بوده و قسمتی از بارگنبد را بعهده داشته است . دیگری هنگامی که يك عنصر تزئینی بوده و در حقیقت بار پایه گنبد را سنگین می‌کرده است . گوشواریکه يك عنصر معماری است - این نوع گوشوار

ولی در اینگونه گنبد‌های دپوشی، که اولی از داخل با کاشی یا موزائیک و دومی از خارج با آجر لعابدار تزئین می‌گردیده احتمالاً احتیاجی به رفعت سقف داخلی احساس نشد و به همین جهت از تفصیل منقار تغییر حالت کاسته گردید و در عوض همکاری گوشوار و پانداتیف مورد توجه قرار گرفت . نمونه این نوع همکاری در گنبد مسجد علی اصفهان دیده می‌شود . در این بنا معمار برای رسیدن بپایه دایره‌ی سقف داخلی چهار گوشوار در چهار گوشه و چهار طاق‌نما در روی چهار دیوار تعبیه کرده است که هر هشت تا دارای قوسهای شکسته ایرانی می‌باشد . پس از ایجاد این هشت طاق‌نما هشت گوشه خالی بین آنها بوجود آمده که معمار با استفاده از پانداتیف آنها را پر کرده و با این ترتیب با ایجاد چهار گوشوار، چهار طاق‌نما، هشت پانداتیف دایره پایه گنبد را بوجود آورده

ولی درعین حال هر يك دارای تزییناتی بوده است^{۳۲}؛
اول دوجرز در طرفین و يك قرنیز در بالا که وضعی مشابه
قاب ایوان به آن داده است .

دوم يك ردیف آجر افقی که قوس گوشوار را از لچکهای
طرفین آنها جدا می کند .

سوم يك حاشیه آجری جناغی مشتمل بر يك سطح مقعر .
چهارم طاق آجری جناغی .

پنجم آجرهای ته گوشوار که يك سطح مشبك زیبا را
نشان میدهد .

A.U. Pope, A survey of Persian art, V. IV, - ۳۲
p. 413, B.

۳۳ - به فرانس ۲۵ مراجعه شود .

A.U. Pope, A survey of Persian art, V. IV, - ۳۳
p. 260, B.

نیز ، ولو بنحو خیلی ساده ، جنبه تزیینی داشته است زیرا
از همان اوایل با تفرع خود يك نوع طاقچه را القاء می کرده
و میدانیم که طاقچهها و طاق نماها در تاریخ هنر معماری يك نوع
تزیین بحساب می آمده است . مثالهای این نوع گوشوار به قرار
ذیل است :

۱ - مقبره شام اسمعیل سامانی مورخ او اخر قرن سوم
هجری - بدون شك گوشوارهای تالار مربع این مقبره (شکل
۶) برای تسهیل تعبیه پایه گنبد مدور آن بوجود آمده است
ولی درعین حال هر يك دارای تزیینات درخور توجه است^{۳۳} :

اول - قوس آجری که حدود آن را معین می کند .

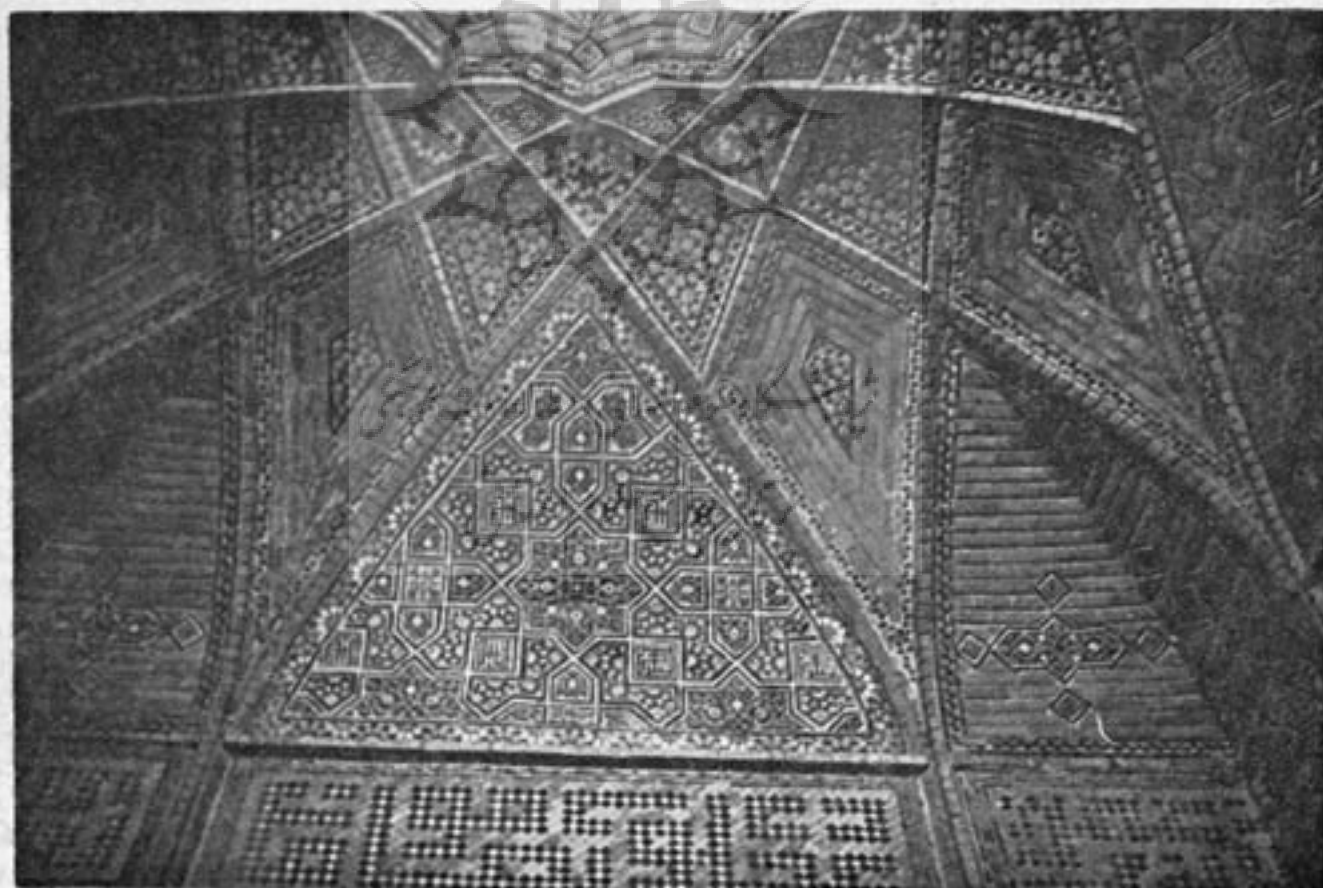
دوم - سطح مزین به آجرهای جفت و جور شده مشبك .

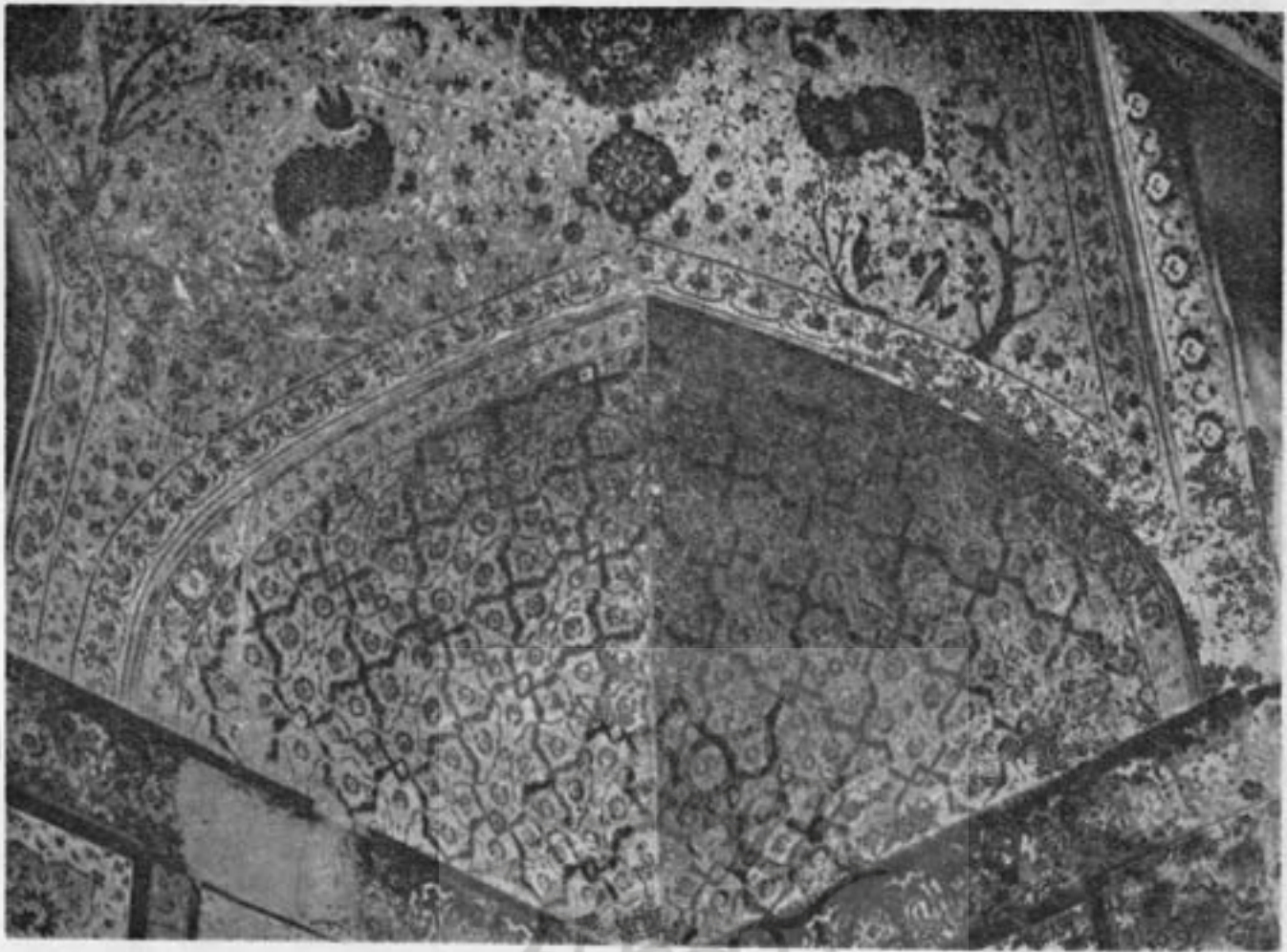
سوم - باند عمودی وسط و دو سطح مقعر طرفین آن .

۲ - مقبره ارسلان جاذب در سنگ بست مشهد مورخ

۴۱۹ - ۳۸۷ هجری - گوشوارهای زیر گنبد این مقبره
(شکل ۱۰) در تعبیه پایه مدور آن رل حامل را بعهدہ داشته

شکل ۳۳ - یکی از نیم گنبد های مسجد علی اسفهان مورخ ۹۳۸ هجری که دو گوشوار زیبا را نشان میدهد

شکل ۳۳ - گوشواری از کاخ عالی قابوی اصفهان مورخ ۱۰۰۶ هجری

۶ - طاقهای شبستان مسجد جامع اصفهان مربوط به دوره سلجوقی - گوشوارهای این طاقها درعین اینکه بار سقف را تحمل میکند، بطرزجالب توجهی با چیدن آجرهای افقی و پشت‌بندهای عمودی زیبا شده‌است.^{۳۸}

۷ - تالار مربع مسجد جامع قزوین مورخ ۵۰۹ - ۵۰۷ هجری - گوشوارهایی که مربع تالار را به هشت ضلعی و هشت ضلعی را به شانزده ضلعی تغییر میدهد (شکل ۱۳) با قوسهای ظریف جناغی آجری محدود و در داخل با لوزیهای آجری مزین شده است. به‌علاوه لبه قوس گوشوارهای بزرگ با کتیبه‌های کوفی زیبا ترین یافته است.^{۳۹} نظیر این تریینات در گوشوارهای تالار مربع مدرسه حیدریه قزوین مربوط به همین زمان (شکل ۱۴) نیز دیده میشود.^{۴۰}

۸ - مسجد جامع گلپایگان مورخ اوایل قرن ششم هجری - گوشوارهای تالار مربع این مسجد نیز از ماده اصلی بنا و به

۳ - دوازده امام یزد مورخ ۴۲۹ هجری - گوشوارهای این بنا، با توجه به بعضی نقاط که گچ آن ریخته است (شکل ۱۱)، برای ایجاد پایه گنبد مدور آن با آجر صورت گرفته است. ولی نمای آن با یک قوس جناغی، دو طاق نما، دو ربع گنبد و یک نصف گنبد با گچ مزین شده است.^{۴۱}

۴ - تالار جنوبی مسجد جامع اصفهان مورخ حدود ۴۸۰ هجری - گوشوارهای این بنا نیز برای تسهیل تعبیه پایه گنبد تالار مربع بکار رفته ولی هر یک با جرزهای کوچک، قوسهای آجری، طاق‌نماها و ربع گنبدها (شکل ۷) یک مقرنس زیبا را نشان میدهد.^{۴۲}

۵ - تالار شمالی مسجد جامع اصفهان مورخ ۴۸۱ هجری گوشوارهای این تالار (شکل ۱۴) و تالار مسجد اردستان (شکل ۱۲)، هر دو مربوط به دوره سلجوقی، نیز به همین ترتیب مزین شده است.^{۴۳}

وموزائیک زیر گوشه‌ها، گوشوار القاء میگردد است. ما ذیلاً عدیمی از این نوع را معرفی می‌کنیم:

۱ - امامزاده کرار بوزان اصفهان مورخ نیمه اول قرن ششم هجری - گوشوارهای این بنا با گچ‌بری صورت گرفته است. یکی از گوشوارها در روی یک حاشیه تزیینی گچ‌بری شده قرار دارد و تزیینات آن بدو قسمت تقسیم میشود (شکل ۱۵): اول نمای قوس جناغی که عبارت از یک اسلیمی ظرف درین دوزخ داخلی و خارجی است. این اسلیمی متقارناً در طرفین دوایری تشکیل میدهد که در داخل هر یک یک برگچه پنج قسمتی وجود دارد.

دوم اسلیمی داخل قوس که تمام سطح متعرج گوشوار را پوشانیده است. این اسلیمی بصورت تاکی است که درست در بالای گوشه روئیده و به کلید قوس منتهی میشود و در جریان صعود متناوباً در طرفین شاخه‌های باریکی میدهد که در پیچ و خم آنها برگهای مو و خوشه‌های انگور واقع شده است^{۴۳}. این تزیین در داخل طاق بالای محراب مسجد نائین مورخ اوایل قرن چهارم^{۴۴} و یک سینی نقره مربوط به دوره ساسانی نیز مشاهده میشود^{۴۵} و دلیل توجه هنرکاران به نمونه‌های ادوار قبلی است.

یکی دیگر از گوشوارها در روی یک حاشیه مشابه با حاشیه مذکور قرار دارد و از نظر فرم کلی با گوشوار اولی مشابه است (شکل ۱۶) ولی نمای قوس آن با زدها و ماکوئی شکلها و غیره مزین شده و داخل آن را یک شاخه تاك با پیچ و خم مطبوع و مشتمل بر برگهای استیلیزه و خوشه‌های انگور، پر کرده است^{۴۶}.

۲ - مقبره بایزید بسطامی مورخ ۷۱۳ هجری -

شکل ۳۴ - مدخل جنوبی مسجد امام حسین تهران که در آن گوشوار تزیینی و مترنس بکار رفته است

A.U. Pope, A survey of Persian art, V. IV, - ۳۵ p. 274, A.

Idem, A survey of Persian art, p. 288.

Idem, A survey of Persian art, p. 290, 320. - ۳۷.

A.U. Pope, Persian architecture, London, 1965, - ۳۸ p. 115, No. 121 120, No. 130.

A.U. Pope, A survey of Persian art, V. IV, - ۴۰ و ۳۹ p. 305, 314.

۴۱ - دوره جدید هنر مردم، شماره ۱۰۲ و ۱۰۳، مترنس تزیینی در آثار تاریخی اسلامی ایران، نوشته این جانب، ص ۱۸ شماره ۱۷.

Islamic architecture and its decoration, by - ۴۲ Derek Hill and Oleg Grabar N. 556.

A.U. Pope, A survey of Persian art, V. IV, - ۴۳ p. 407.

Idem. A survey of Persian art, V. IV. - ۴۵ و ۴۴ p. 265, B. and p. 221.

Idem. A survey of Persian art, p. 312, A. - ۴۶

عبارت دیگر از عناصر معماری است ولی جنبه تزیینی آن نیز با ایجاد یک مترنس زیبا جلوه گر است.

مترنس هر یک از گوشوارها دارای پنج ردیف افقی و چهار ردیف عمودی و من حیث المجموع بشکل مثلث است^{۴۳}.

۹ - مدخل تالار مربع مسجد ورامین مورخ ۷۲۳-۶ هجری - گوشوارهای طرفین این مدخل هر یک بصورت یک طاق نمای بلند با قوس جناغی ساخته شده و داخل طاق بالوزیهای زیبای رویهم قرار گرفته مزین شده است^{۴۴}.

گوشواریکه یک عنصر تزیینی است - این نوع گوشوار از دوره مغول بعد بکثرت استعمال شده است باین ترتیب که ابتدا با آجر و یا خشت و غیره سقفهای مدور و نیم مدور ساخته میشده و پس از اتمام کار، با چسباندن گچ یا قطعات آجر و کاشی

اطراف مسجد سیهسالار تهران مورخ آخر قرن سیزدهم هجری نیز تقریباً به همین ترتیب صورت گرفته است (شکل ۸).

۸ - عالی قاپوی اصفهان مورخ ۱۰۰۶ هجری - گوشوارهای قسمت مرکزی این بنا (شکل ۲۳) با زه‌ها وحاشیه‌های باریک کچی مشخص و با نقوش هندسی و گیاهی ظریف نقاشی شده است.^{۵۴}

۹ - مسجد جامع جدید گناباد مورخ ۱۳۳۹ هجری قمری - این بنا یکی از مساجد یک ایوانی است که ایوان آن در جهت قبله به طول ۱۱ و عرض ۸ متر ساخته شده است و سه طرف دیگر آن را شبستان و رواقها اشغال کرده است. سقف ایوان عبارت از سه قوس جناغی عرضی و دو گهواره جناغی عرضی و یک نیم گنبد مدور می‌باشد. در طرفین پایه این نیم گنبد دو گوشوار آجری که با لوزیهای رنگی مزین شده بچشم میخورد.

۱۰ - مسجد امام حسین تهران مورخ ۱۳۸۵ هجری قمری - در داخل و خارج این مسجد گوشوار تریینی بکار رفته است:

اول مدخل جنوبی - این مدخل بشکل ایوانی است که در پایه نیم گنبد آن دو گوشوار تریینی ساخته شده است. هر یک از گوشوارها خود بشکل نیم گنبدی است که درست در روی گوشه قرار دارد و داخل آن با دوطاق نما و یک سه گوشه شکسته آجری مزین شده است (شکل ۲۴).

دوم ایوانهای شمالی و جنوبی حیاط اصلی - در پایه سقف هر یک از این ایوانها یک گوشوار ساده القاء و در بالای آن دو ردیف سطوح متمر قرار داده شده است.

سوم مدخل شمال شرقی - در پایه نیم گنبد ایوان این مدخل دو گوشوار آجری ظریف و بلند با قوس نوک تیز، مشابه با آنچه در مسجد علی اصفهان دیدیم^{۵۴}، بچشم میخورد (شکل ۹).

Idem. A survey of Persian art, p. ۴۷ و ۴۸ و ۵۰ - 416, 306, 454.

Islamic architecture and its decoration, by ۴۹ - Derek Hill and Oleg Grabar, No. 551.

A. Godard, Athar-é Iran, T. II, 1937, p. 66, ۵۱ - Fig. 22.

A.U. Pope, Persian architecture, London, ۵۲ - 1956, pl. X.

A.U. Pope, A survey of Persian art, V. IV, ۵۳ - p. 478, A. B.

۵۴ - به رفرانس ۵۲ مراجعه شود.

گوشوارهای مدخل این مقبره با مقرنس القاء شده است و در واقع خود را مانند یک طاق نما با قوس چند قسمتی نشان میدهد (شکل ۱۷) که سطوح متمر موزائیکی بالای خود را تحمل می‌کند. آجرهای لخت بالای طاق نما مدخل نیز بخوبی ثابت می‌کند که تریینات از جمله گوشوارها بعداً در زیر آن نصب شده است.^{۴۷}

۳ - مدخل مسجد جامع ورامین مورخ ۶-۷۲۳ هجری - گوشوارهای این مدخل صرفاً تریینی است و با کاشی و موزائیک القاء گردیده است. این مطلب با توجه به قسمت بزرگی از سطح آجری طاق که کاشیهای آن ریخته است و همچنین از سوراخهایی که در آن سطح دیده میشود (شکل ۱۸) بروشنی استنباط می‌گردد و معلوم میشود با چوبهایی که در این سوراخها قرار داشته گوشوار تریینی و تریینات بالای آن نگهداری میشده است.^{۴۸}

۴ - مقبره سید رکن‌الدین یزد مورخ ۷۲۵ هجری - هر یک از گوشوارهای این بنا بشکل مثلثی است که قاعده آن را یک خط منکسر تشکیل میدهد و یک منصف زاویه آن را به دو قسمت تقسیم می‌کند (شکل ۱۹). اضافه بر حاشیه باریک تریینی، عبارت «فسیکفیکهم الله» با پیچ و خم دسته حروف خود، در هر قسمت از مثلث مذکور، یک قوس سه قسمتی ایجاد می‌نماید^{۴۹} (این کتیبه را آقای دکتر منوچهر ستوده استخراج فرموده‌اند).

۵ - مسجد کبود تبریز مورخ ۸۷۰ هجری - گوشوار سردر داخلی این بنا با کاشی و موزائیک مزین شده است (شکل ۲۰) و خرابی آن نشان میدهد که ابتدا گوشه با آجر ساده ساخته شده و بعداً قطعات کاشی و موزائیک از زیر به آجرها چسبانده و گوشوار نیم مخروطی القاء گردیده است.^{۵۰}

۶ - هارون ولایت اصفهان مورخ ۹۱۸ هجری - گوشوارهای مدخل این بنا بصورت یک طاق نما با قوس جناغی تیز مجسم (شکل ۲۱) و با موزائیک مزین شده است.^{۵۱}

۷ - مسجد علی اصفهان مورخ ۹۲۸ هجری - در یکی از نیم گنبدهای این مسجد دو گوشوار زیبا ایجاد گردیده است (شکل ۲۲). هر یک از این گوشوارها بصورت نصف یک هرم مربع القاعده و با فرجه روشن تعبیه و در کادر ظریفی محاط گردیده است. با توجه به ظاهر گوشوارها، در نگاه اول، تصور میشود که اینها قسمتی از بار گنبد را تحمل می‌کنند ولی با دقت بیشتر معلوم میشود که آجرها و قطعات کادر گوشوار در سطحی که قبلاً آماده شده نصب گردیده است. در هر یک از دو سطح فرجه نیم هرم یک صلیب با چهار لوزی در انتهای بازوهای آن القاء شده است.^{۵۲} در چند قرن بعد گوشوارهای ایوانچه‌های